

dr hab. Jacek Wołoszyn, prof. KUL

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: jacek.wołoszyn@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0002-5563-8074>

Referendum z 30 czerwca 1946 roku – pierwsza próba mobilizacji wyborczej w Polsce Ludowej

THE REFERENDUM OF JUNE 30, 1946: THE FIRST ATTEMPT AT ELECTORAL MOBILIZATION
IN PEOPLE'S POLAND

Summary

This article discusses selected actions taken by the central leadership of the Polish Workers' Party (PPR) prior to the 1946 referendum, which can be categorized as part of the process of mobilization legitimization. Two primary strategies of mobilization are identified: propaganda and terror. These strategies encompassed both activating the public for mass participation in the vote and demobilizing entities that represented alternative ideas or were perceived as anti-systemic, including former elites (delegitimization).

Keywords: popular referendum; political legitimization; mobilization legitimization; agitation; repression; Polish Workers' Party; Polish People's Party

Streszczenie

Celem artykułu jest omówienie wybranych działań dysponenta władzy – centralnego kierownictwa Polskiej Partii Robotniczej (PPR) – podejmowanych przed referendum 1946 roku, które można wpisać w proces legitymizacji mobilizacyjnej. Wskazano dwie główne strategie mobilizacyjne – propagandę i terror. Obejmowały one zarówno aktywizację społeczeństwa do masowego udziału w głosowaniu, jak i demobilizację podmiotów reprezentujących alternatywne idee lub postrzeganych jako antysystemowe, w tym dawnych elit (delegitymizacja).

Słowa kluczowe: referendum ludowe; legitymizacja polityczna; legitymizacja mobilizacyjna; agitacja; represje; Polska Partia Robotnicza; Polskie Stronnictwo Ludowe

Wstęp

Referendum z 30 czerwca 1946 roku, tak jak inne głosowania w Polsce Ludowej, stało się symboliczną instytucją prawną. Nie służyło realizacji celu *prima facie* – podjęcie przez obywateli określonej decyzji, lecz celów dodatkowych: (1) plebiscyt poparcia (zmierzenie jego skali i konsolidacja zwolenników), (2) nadanie ludowej legitymizacji podjętym decyzjom, (3) legitymizacja kolejnych decyzji (m.in. eliminacji przeciwników i przejścia instytucji państwa)¹. Jego wyniki miały doprowadzić do uzyskania przez rządzących wstępnego uprawomocnienia ich władzy (rzekomego uznania jej przez społeczeństwo), co stanowiło główny przedmiot ich roszczeń legitymizacyjnych². Pozwoliłoby to zmierzyć zakres posiadanej przez nich legitymacji realnej, która stanowiłaby podstawę do uzyskania legitymacji legalno-racjonalnej – odpowiednio przeprowadzone wybory do Sejmu Ustawodawczego i jego decyzje ustrojowe. Dysponent władzy zamierzał też przekonać obywateli, że jest gotowy do użycia siły. Chciał połączyć władzę opartą na przymusie z władzą legitymowaną, aby uzasadnić przyszłe siłowe usunięcie przeciwników (reprezentujących alternatywne wizje ładu politycznego) i zmuszanie pozostałych do posłuszeństwa³.

Referendum było częścią dwuetapowej rewolucji, służącej przejściu pełni władzy. Jej pierwszą fazę stanowiła „rewolucja narodowo-demokratyczna” – wykorzystanie instytucji państwa demokratycznego do zalegalizowania władzy komunistów i delegitymizacji dawnych elit, które reprezentowało Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) oraz podziemie niepodległościowe – Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” (WiN)

-
- 1 Andrzej Paczkowski, *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski: Szkice do portretu PRL*, Obrazy Współczesności (Wydawnictwo Literackie, 1999), 10. Legitymizacyjna rola symbolicznej instytucji wzrasta, gdy istnieje silna opozycja; Marek Suska, „Referendum w sprawach o szczególnym znaczeniu dla państwa jako symboliczna instytucja prawna”, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 84, nr 4 (2022): 21–32, <https://doi.org/10.14746/rpeis.2022.84.4.02>; Andrzej Zaćmiński, „Próba legitymizacji władz komunistycznych w Polsce poprzez referendum z 30 czerwca 1946 roku”, w *Relacje między władzą a społeczeństwem z perspektywy historycznej, politologicznej i prawnej*, t. 2 z *Oblicza władzy*, red. Tomasz Nowakowski (Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2014), 117–126.
 - 2 Roszczenia legitymizacyjne opisał na łamach „Sztandaru Ludu” – organu KW PZPR – Andrzej Kubacki. Celem referendum było „ujawnienie prawdziwej woli narodu” i „zakomunikowanie przed całym światem, że Polska, którą budujemy, jest z woli ludu i dla ludu budowana”; cyt. za: Grzegorz Joniec, „Propaganda komunistyczna przed referendum i wyborami do Sejmu Ustawodawczego na Lubelszczyźnie 1946–1947: Kampania propagandowa w «Sztandarze Ludu»”, w *Wobec komunizmu: Materiały z sesji naukowej pt. „Lubelskie i południowe Podlasie wobec komunizmu 1918–1989”: Radzyń Podlaski 2 IX 2005*, red. Dariusz Magier (Radzyńskie Stowarzyszenie Inicjatyw Lokalnych – Instytut Badawczy „Libra”, 2006), 214.
 - 3 Dennis Wrong, *Power: Its Forms, Bases and Uses* (Routledge, 2017), 41–51.

i formacje narodowe. Ich usunięcie, jako reprezentantów alternatywnej wizji ładu politycznego, i wytworzenie nowego „narodu” (obejmującego m.in. sojusz dwóch rzekomo upośledzonych warstw) było warunkiem przejścia do „rewolucji socjalistycznej” (wprowadzenia zmian systemowych)⁴.

Za Arturem Janczukiem można uznać, że w trakcie kampanii przedreferendalnej komuniści zastosowali tzw. normatywną legitymizację eklektyczną. Legitymacja normatywna oznacza, że władza i jej działania są oceniane jako właściwe na podstawie istotnego systemu wartości, wspólnego dla rządzących i rządzonych. Aby ją osiągnąć, rządzący połączyli różne typy legitymizacji politycznej, jej źródła, argumenty i strategie⁵. Sięgnęli po legitymizację pragmatyczną (skuteczność w realizacji społecznie uznanych interesów); teleologiczną (propozycja i gwarancja urzeczywistnienia celów istotnych dla obywateli); realną (pozór rzeczywistego i masowego wsparcia ze strony społeczeństwa); odwróconą (uprawomocnienie warstw rzekomo upośledzonych w poprzednim ustroju, które wdzięczne za ich emancypację, udzielił poparcia podmiotowi odpowiedzialnemu za nią); negatywną (nowy system jest lepszy od poprzedniego) czy proceduralną (rozpisanie referendum).

Najważniejszym użytym typem była jednak legitymizacja mobilizacyjna, charakterystyczna dla wszystkich kampanii wyborczych w Polsce Ludowej (David Beetham uznał ją za typową dla systemu sowieckiego). Założonym efektem odgórznej i stałej aktywizacji, łączącej przymus (kara za brak udziału) i kontrolowany entuzjazm, powinny być wysoka frekwencja i wynik zgodny z oczekiwaniami dysponenta władzy. Mobilizacja (do realizacji cudzej woli) stanowiła substytut partycypacji politycznej (wynik samodzielnej decyzji). Zadaniem obywateli, pozbawionych wpływu na decyzje polityczne, był masowy udział w realizacji celów narzuconych przez rządzących oraz

4 Chodziło o tzw. demokrację ludową, czyli udział dotychczas rzekomo upośledzonych warstw – robotników i chłopów – w zarządzaniu państwem, oczywiście pod nadzorem komunistów; Artur Janczuk, *Legitymizacja władzy w procesie powstawania systemów politycznych w Polsce w latach 1918–1926, 1944–1956 i 1989–1997* (Ius Vitae, 2025), 125–126; Rafał Kania, *Prawo w służbie ideologii: Myśl polityczna komunistów polskich i prawo stanowione od Manifestu PKWN do wyborów do Sejmu Ustawodawczego* (Difin, 2023), 136, 219–236.

5 Legitymizacja polityczna jest to proces uzyskiwania przez rządzących uprawomocnienia lub uznania (legitymacji) ich władzy; Janczuk, *Legitymizacja władzy w procesie powstawania systemów politycznych w Polsce w latach 1918–1926, 1944–1956 i 1989–1997*, 23–57, 116–117; Włodzimierz Wesołowski, „Weberowska koncepcja legitymizacji: ograniczenia i kontynuacje”, w *Legitymizacja: Klasyczne teorie i polskie doświadczenia*, red. Andrzej Rychard i Antoni Sulek (Polskie Towarzystwo Socjologiczne. Oddział Warszawski; Uniwersytet Warszawski. Instytut Socjologii, 1988); Włodzimierz Wesołowski, „Legitymizacja jako potoczna filozofia władzy”, *Studia Socjologiczne*, nr 1 (200) (2011): 555–582; Wojciech Sokół, *Legitymizacja systemów politycznych* (Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997), 15–40; Tadeusz Biernat, *Legitymizacja władzy politycznej: Elementy teorii* (Adam Marszałek, 2003), 157–174.

w zbiorowym manifestowaniu posłuszeństwa wobec nich⁶. W 1946 roku aktywizacja społeczeństwa była ważna, gdyż istniały podmioty prezentujące alternatywne wizje ładu politycznego – PSL i podziemie niepodległościowe. Dla nich celem kampanii była z kolei mobilizacja do zaprzeczenia roszczeniom legitymizacyjnym komunistów.

Celem artykułu jest omówienie wybranych działań dysponenta władzy – centralnego kierownictwa Polskiej Partii Robotniczej (PPR) – podejmowanych przed referendum 1946 roku, które mogą być wpisane w proces legitymizacji mobilizacyjnej. Wskazano dwie główne strategie – propagandę i terror. Obejmowały one zarówno aktywizację społeczeństwa do masowego udziału w głosowaniu, jak i demobilizację podmiotów reprezentujących alternatywne idee lub postrzeganych jako antysystemowe, w tym dawnych elit. Zamierzano powstrzymać je od „wrogich” zachowań oraz „zachęcić” do działań oczekiwanych przez rządzących. Dlatego wobec członków i zwolenników PSL stosowano represje, rozbijano struktury partii, prowadzono kampanię dyfamacyjną, uniemożliwiając jednocześnie udzielenie odpowiedzi na przemoc i zniesławienie. Częścią głosowania była też manipulacja jego wynikami, aby wskazywały, że rządzący posiadają realną legitymację do podejmowania wiążących decyzji politycznych.

1. Kampania referendalna – mobilizacja i demobilizacja

Pominięto omówienie genezy referendum z czerwca 1946 roku, bowiem istnieje wiele prac na ten temat⁷. Należy jedynie wspomnieć, że zastosowanie tej instytucji demokracji bezpośredniej wiązało się z przygotowaniami do wyborów parlamentarnych. Istotne było sformułowanie pytań referendalnych. Zawierały one wiele argumentów legitymizacyjnych, stosowanych przez komunistów niemal do końca istnienia ich rządów: oddanie władzy w ręce ludu (upodmiotowienie warstw dotychczas upośledzo-

6 Według Lecha Mażewskiego akt wyborczy służył udzieleniu zbiorowej akceptacji dla woli partii jako „zorganizowanej struktury ludu pracującego”; Lech Mażewski, *System rządów w PRL (1952–1989)*, Biblioteka Konserwatyzm.pl (Arte; Klub Zachowawczo-Monarchistyczny, 2011), 43; David Beetham, *Legitimation of Power* (Humanities Press International, 1991), 155–156; Marcin Zaremba, „Komunizm jako system mobilizacyjny: Casus Polski”, w *Komunizm: Ideologia, system, ludzie*, red. Tomasz Szarota (Neriton, 2001), 112–113; Ludwik Habuda, *Rządzący rządzeni: Totalitaryzm w stosunkach władzy w PRL*, Studia i Monografie 125 (Oficyna Wydawnicza Politechniki Opolskiej, 2001), 172.

7 Andrzej Paczkowski, „Referendum z 30 czerwca 1946 r.: Próba wstępnego bilansu”, w *Referendum z 30 czerwca 1946 r.: Przebieg i wyniki*, red. Andrzej Paczkowski, Dokumenty do Dziejów PRL 4 (Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1993), 5–9; Stefan Stępień, „Przygotowanie i uchwalenie ustaw w sprawie referendum 1946 roku”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska: Sectio K* 1, nr 11 (1994): 151–163.

nych) – likwidacja senatu (I pytanie); poprawa warunków życia i *implicite* zapowiedź awansu społecznego, czyli nacjonalizacja przemysłu i reforma rolna (II pytanie); oraz gwarancja nienaruszalności granic (III pytanie)⁸. Był to sposób na uzyskanie poparcia zarówno dla już dokonanych, jak i dla dalszych zmian (legitymizacja pragmatyczna i teleologiczna). Dlatego komuniści kreowali wizję „dobrej władzy”, zapewniającej ład i perspektywę na przyszłość⁹.

Rozwiązania te utrudniały PSL przeprowadzenie własnej kampanii. Społeczeństwo pozytywnie oceniało bowiem większość ze wskazanych kwestii. Dlatego jego władze zdecydowały o odrzuceniu możliwości zniesienia senatu. To rozwiązanie wybrali też przedstawiciele Stronnictwa Pracy i środowisk katolickich skupionych wokół *Tygodnika Powszechnego* i *Tygodnika Warszawskiego*. Członkowie konspiracji nie zajęli jednolitego stanowiska. Reprezentanci II Komendy Zrzeszenia WiN zalecali negatywną odpowiedź na dwa pierwsze pytania. Środowiska narodowe wzywały do bojkotu lub do odrzucenia wszystkich pytań¹⁰.

Zasadniczą strategią zastosowaną w trakcie kampanii referendalnej była mobilizacja, obejmująca stosowane równolegle agitację i represje. Miały one przekonać obywateli do odpowiedniego – z punktu widzenia rządzących – głosowania i uciszyć (zdemobilizować) przeciwników. Kampania stała się bowiem operacją socjotechniczną, w trakcie której użyto wielu narzędzi wpływu społecznego – od perswazji przez manipulację po terror¹¹.

8 Wojciech Sokół, „Specyfika legitymizacji systemu politycznego Polski Ludowej”, w *PRL czyli Polska w drugiej połowie XX wieku: Studia i szkice oraz materiały źródłowe*, red. Ewa Maj i in. (Wydawnictwo UMCS, 2013), 34–47; Marcin Zaremba, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, W Krainie PRL (Trio, 2001).

9 Wojciech Lamentowicz, „Kulturowe aspekty legitymizacji monocentrycznych struktur politycznych”, w *Legitymizacja: Klasyczne teorie i polskie doświadczenia*, red. Andrzej Rychard i Antoni Sułek (Polskie Towarzystwo Socjologiczne. Oddział Warszawski; Uniwersytet Warszawski. Instytut Socjologii, 1988), 82.

10 Krystyna Kersten, *Narodziny systemu władzy: Polska 1943–1948*, *Klasyka Najnowszej Historii Politycznej Polski* (Instytut Studiów Politycznych PAN, 2018), 310, 317; Zygmunt Woźniczka, „WiN i ruch narodowy wobec wyborów do Sejmu Ustawodawczego w 1947 r.”, *Dzieje Najnowsze* 30, nr 3 (1998): 76.

11 Michał Siedziako, „Socjotechnika w procesie przejmowania władzy w Polsce przez komunistów (1944–1948)”, *Historia i Polityka*, nr 47 (54) (2024): 132–134, <https://doi.org/10.12775/hip.2024.007>.

2. Agitacja i propaganda

Aby referendum mogło spełnić legitymizacyjną rolę, powinno wziąć w nim udział jak najwięcej obywateli. Dlatego ważna była ich aktywizacja do masowego uczestnictwa. Za wysoką frekwencją opowiadali się też niezależni ludowcy. Dla nich był to bowiem sposób na ograniczenie nadużyć i dowód dojrzałości politycznej społeczeństwa.

Mobilizacji służyła totalna kampania referendalna. Zastosowano m.in. tzw. propagandę bezpośrednią (personalną), obejmującą osobiste spotkanie nadawcy i odbiorcy przekazu oraz ich zaangażowanie emocjonalne (np. agitacja indywidualna)¹². Dlatego instancje PPR budowały sieci agitatorów, w tym tzw. domowe brygady agitacyjne (w całej Polsce powstało ich 1202). Ich członkiem miał być każdy peperowiec zamieszkujący dany obwód głosowania. Ich zadaniem było organizowanie indywidualnych i zbiorowych (sąsiedzkich i podwórzowych) pogadanek. Państwo wkroczało zatem do mieszkań, usurpując sobie prawo do kontroli przestrzeni prywatnej¹³.

Do akcji propagandowej włączono również wojsko. W ten sposób połączono możliwość lepszego dotarcia do odległych miejscowości i zastraszania opornych. Liczono jednocześnie na popularność wojska w społeczeństwie. W teren wysłano 2,5 tys. wojskowych brygad propagandowych, złożonych z 20 tys. żołnierzy, którzy dotarli do 80 proc. wszystkich miejscowości. Organizowali oni wiece, kolportowali materiały propagandowe i prowadzili rozmowy indywidualne, które tak naprawdę służyły zastraszaniu rozmówców. Celem było spowodowanie, aby osoby cieszące się autorytetem, np. księża, nauczyciele, zwłaszcza działacze PSL, publicznie zadeklarowały odwiedź „tak” (demobilizacja przedstawicieli alternatywnej wizji i ich aktywizacja do zachowań oczekiwanych przez rządzących)¹⁴.

Działyły też grupy propagandowe złożone z członków PPR, słuchaczy szkół oficerskich i funkcjonariuszy aparatu represji. Wiece odbywały się w miejscach gromadzenia się ludności – place przykościelne czy targowiska. Aby przyciągnąć słuchaczy, urządzano występy artystyczne i rozgrywki sportowe. Zwołano ponad 28 tys. wieców, masówek i zebrań. Tworzyły one fikcję jedności między społeczeństwem i rządzący-

12 Bogusława Dobek-Ostrowska i in., *Teoria i praktyka propagandy*, 2 wyd. (Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999), 41.

13 Krzysztof Drażba, *Urna to jest taki pniak: wrzucisz „nie”, wychodzi „tak”: Referendum z 30 czerwca 1946 roku w Polsce na przykładzie województwa gdańskiego*, Publikacje Gdańskiego Oddziału IPN 55 (Instytut Pamięi Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2016), 37; Tadeusz Marczak, *Propaganda polityczna stronnictw przed referendami z 30 VI 1946 r.*, Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia 41 (Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1986), 209.

14 Janusz Tomaszewski, „Rola Wojska Polskiego w głosowaniu ludowym w 1946 r.”, *Wrocławskie Studia Politologiczne* 6 (2005): 109–110.

mi. Ci ostatni przedstawiali się bowiem jako jedyni wyraziciele oczekiwań wszystkich obywateli – jedno z haseł brzmiało m.in.: „trzy razy «tak» – to szybka realizacja woli narodu” (legitymizacja pragmatyczna i teleologiczna)¹⁵.

Propaganda miała być totalna. Idea dotarcia do każdego obywatela miała swoje przełożenie psychologiczne, zwłaszcza indywidualne rozmowy prowadzone przez agitatorów. Miało to wzbudzić przekonanie, że rządzący wszystko widzą. Mogło też potęgować strach, że zachowania antysystemowe zostaną dostrzeżone i ukarane. W ten sposób mobilizowano do aktywności zgodnej z oczekiwaniami rządzących.

Nachalna agitacja mogła także demobilizować jej adresatów. W trakcie wieców padały pytania dotyczące np. obecności wojsk NKWD, granic wschodnich (pominięcia tej kwestii w referendum) czy powrotu osób zesłanych do ZSRS. Podkreślano olbrzymie koszty przedsięwzięcia. Liczbę publikacji propagandowych uznano za marnowanie papieru, którego brakowało na podręczniki. Na kartach do głosowania pojawiały się antysystemowe napisy. Ich autorzy domagali się zwrotu ziem wschodnich, wyrażali swoje poparcie dla PSL, podziemia i negowali prawo komunistów do rządzenia. Treść zatrzymanych przez pracowników aparatu represji listów także wskazała, że wielu ich autorów nie przyswoiła treści oficjalnego przekazu propagandowego. Nie zamierzali oni głosować zgodnie z ogólnymi wskazówkami¹⁶.

Elementem (de)mobilizacji była z kolei dyskredytacja przeciwnika (m.in. akcja dyfamacyjna skierowana przeciw PSL) i jednoczesna promocja dysponenta władzy. Opozycję ukazywano jako zagrożenie bezpieczeństwa, komunistów zaś jako jedynych jego gwarantów, po stronie których należy się opowiedzieć (argument służący uzyskaniu legitymizacji teleologicznej i pragmatycznej): „[...] nie słowami, ale faktami przekonywujemy [*sic!*] naród, że nasza polityka jest słuszna” (fragment przemówienia Władysława Gomułki)¹⁷. Równolegle straszono obywateli, że rządy PSL oznaczają utratę ziemi przyznanej w wyniku reformy rolnej i bezrobocie; propagowano hasła: „Nie chcesz powrotu obszarników, głosuj 3 x «tak»” czy „Nie chcesz powrotu kapitalistów, głosuj 3 x «tak»”. Przekonywano, że tylko rządzący są w stanie zapewnić

15 Czesław Osękowski, *Referendum 30 czerwca 1946 roku w Polsce*, Archiwum Sejmu PRL (Wydawnictwo Sejmowe, 2000), 82; Zaremba, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm*, 149, 153.

16 Sprawozdanie krajowe z akcji „Referendum” opracowane na podstawie analizy materiału sprawozdawczego delegatów MBP wojewódzkich i powiatowych urzędów BP i teczek obserwacyjnych na obwodach głosowania, Warszawa, 7 X 1946 r., BU, 00231/86, t. 2, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (cytowane dalej jako AIPN), k. 64; Tadeusz Wolsza i Andrzej Zaćmiński, *Ludzie listy piszą... Referendum i wybory do Sejmu w korespondencji Polaków (1946–1952)* (Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2013), 47–88.

17 Władysław Gomułka, „Lud polski – prawy gospodarz Ziemi Odzyskanych”, *Głos Ludu* 3, nr 161 (13 czerwca 1946): 3.

odpowiednią pozycję chłopów i robotników. W propagandzie często odwoływano się do domniemanego upodmiotowienia tych warstw. Była to legitymizacja odwrócona – uprawomocnienie członków rzekomo upośledzonych grup, aby uzasadnić decyzje podejmowane przez siły, które miały odpowiadać za ich emancypację. Komuniści mieli też dokonać „wyzwolenia” – nie tylko spod okupacji niemieckiej, lecz również politycznego i społecznego. Twierdzono, że reformy gospodarcze „wyzwoliły nasz kraj spod jarzma obcych potęg finansowych, uczyniły z robotnika współgospodarza przemysłu i pozwoliły mu własną pracą podnieść swą stopę życiową”. Miały też przyczynić się do „wyzwolenia rzemiosła i kupiectwa polskiego spod ucisku karteli. Tym samym została wzmocniona inicjatywa i własność prywatna”. W efekcie miały rozwijać się oświata i kultura (fragment apelu *Do Narodu Polskiego!*)¹⁸. Równolegle kreowano wizję zjednoczonego narodu, z którego tylko „wróg” może się wyłamywać: „Kto nie głosuje – jest dezterem z frontu naszej walki narodowej, kto głosuje bodaj raz «nie», przekreśla spistość narodu wbrew polskiej racji stanu”¹⁹. Posługiwano się też groźbą rzekomej utraty Ziem Odzyskanych i rozpętania wojny domowej (kolejny argument pragmatyczny – komuniści jako jedyna siła zdolna do utrzymania ładu): „Wrogowie Polski usiłowali wywołać nowy rozlew krwi polskiej, wojnę domową, dokonać przewrotu i narzucić dyktaturę soldateski, obszarników i fabrykantów”. Winnych niepowodzeń szukano poza systemem, wśród tych, którzy „dla obcych interesów, za obce pieniądze popierają bandy volksdeutschów, banderowców, własowców, czy też rodzimych wykolejenców”²⁰. Odwoływano się też do legitymizacji negatywnej – nowy system jest lepszy od poprzedniego. Ukazywano to m.in. na przykładzie losów rzekomo dawniej upośledzonych kobiet. Teraz miały one uzyskać pełne prawa i szansę rozwoju, godząc pozycję matki i gospodyni oraz osoby pracującej zawodowo²¹.

Przeciwnik powinien natomiast milczeć, aby powstało wrażenie, że nie ma argumentów na swoją obronę. Dlatego peeselowcom ograniczono możliwość prowadzenia kampanii, np. konfiskując ich materiały propagandowe czy stosując wobec

18 „Do Narodu Polskiego!”, *Głos Ludu* 3, nr 174 (23 czerwca 1946): 1.

19 „Do Narodu Polskiego!”, 1.

20 „Do Narodu Polskiego!”, 1.

21 Joniec, „Propaganda komunistyczna przed referendum i wyborami do Sejmu Ustawodawczego na Lubelszczyźnie 1946–1947”, 214–215; Marczak, *Propaganda polityczna stronnictw przed referendum z 30 VI 1946 r.*, 109–129; Gomułka, „Lud polski – prawy gospodarz Ziem Odzyskanych”, 3; „Do Narodu Polskiego!”, 1.

nich powszechne ingerencje cenzury. Oznaczało to próbę ich demobilizacji i usunięcia z przestrzeni oficjalnej²².

3. Terror – (de)mobilizacja

Innym sposobem (de)mobilizowania było użycie przymusu, który uzupełniał propagandę. Za jego zastosowanie odpowiadało 240 tys. funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (UB) i Milicji Obywatelskiej (MO) oraz żołnierzy Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW) i Wojska Polskiego (WP). Ich działania koordynowała powołana w marcu 1946 roku na podstawie decyzji Biura Politycznego KC PPR Państwowa Komisja Bezpieczeństwa z ministrem obrony na czele. Istniały także wojewódzkie komitety bezpieczeństwa, a w powiatach – sztaby. Ich zadaniem było tzw. zabezpieczenie Głosowania Ludowego, m.in. „ochrona” komisji głosowania, transportu dokumentów wyborczych z obwodów, pomoc w kolportowaniu materiałów propagandowych i przy organizacji wieców. Grupy złożone z funkcjonariuszy i żołnierzy wysyłano do miejsc uznanych za szczególnie „zagrożone”, np. ze względu na aktywność podziemia lub istnienie silnej organizacji PSL²³.

Zadaniem pracowników UB było przede wszystkim zwalczanie niezależnej partii ludowej, m.in. ograniczenie obecności jej członków w komisjach głosowania. Zmuszano ich do rezygnacji, np. w wyniku aresztowań czy tzw. rozmów profilaktycznych. Odbływały się one często w dniach posiedzeń rad narodowych dotyczących wyboru składu poszczególnych komisji. Metody te stosowano także wobec socjalistów i przedstawicieli Stronnictwa Demokratycznego (SD). Na opróżnione w ten sposób miejsca powoływano osoby związane z PPR²⁴.

Innym sposobem demobilizacji członków PSL były masowe aresztowania – stanowili oni ok. 90 proc. zatrzymanych w trakcie kampanii, m.in. pod pozorem agitacji przeciw głosowaniu „trzy razy «tak»”, „nielegalnego posiadania broni”, rzekomej współpracy z podziemiem czy z Niemcami²⁵. Konfiskowano też warsztaty pracy, gospodarstwa należące do niezależnych ludowców, wyrzucano ich z pracy i mieszkań,

22 W 1946 roku usunięto 3429 tekstów z prasy PSL, dla porównania – 662 z publikacji PPR, SL i PPS; Kamila Kamińska-Chelminiak, *Cenzura w Polsce, 1944–1960: Organizacja, kadry, metody pracy* (Wydział Dziennikarstwa Informacji i Bibliologii. Uniwersytet Warszawski, 2019), 91.

23 Osękowski, *Referendum 30 czerwca 1946 roku w Polsce*, 47–63; Instrukcja ministra bezpieczeństwa publicznego Stanisława Radkiewicza dla sztabów powiatowych w sprawie zabezpieczenia akcji Głosowania Ludowego, Warszawa, 4 VI 1946 r., BU, 00231/86, t. 1, AIPN, k. 157.

24 Osękowski, *Referendum 30 czerwca 1946 roku w Polsce*, 54–56.

25 Pracownicy Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (MBP) uważali aresztowania za istotę zastraszania. Dlatego prawdopodobnie negatywnie ocenili zatrzymanie w Wielkopolsce 264 osób, pozy-

uniemożliwiano organizowanie spotkań przedwyborczych. Istotnym środkiem ograniczania pracy PSL była likwidacja jego podstawowych ogniw – kół i powiatowych organizacji (np. w Grójcu, Złotorzy, Zawierciu, Trzebnicy, Giżycku, Suwałkach czy Augustowie). Dochodziło też do zabójstw politycznych. Według Romualda Turkowskiego od 1 marca do 30 czerwca 1946 roku zabito przynajmniej 45 peeselowców. Celem tych akcji było zastraszenie członków i zwolenników niezależnej partii, aby stworzyć wrażenie, że ona nie istnieje i nie posiada realnych wpływów. W efekcie nie opłaca się głosować według jej wskazań, lepiej zrobić to zgodnie z oczekiwaniem dysponenta władzy – mobilizacja przez demobilizację²⁶.

W przekazie propagandowym legitymizowano też użycie terroru. Przedstawiono go jako odpowiedź na działania podziemia i opozycji, które rzekomo chciały uniemożliwić obywatelom udział w głosowaniu. Ukazywano to jako pozbawienie „narodu” prawa do decydowania o swoim losie i lepszej przyszłości:

Naszą odpowiedzią musi być złamanie tego terroru, aby każdy uprawniony do głosowania mógł wziąć w nim udział. Ci, którzy terrorem lub agitacją usiłują zerwać głosowanie, chcieliby przez to nie tylko osłabić władzę demokratyczną, chcieliby również podważyć nasze granice na Odrze i Nisie [sic!]²⁷.

Podsumowanie

Głosowanie Ludowe z czerwca 1946 roku i poprzedzająca je kampania stanowiły dla rządzących próbę przed właściwym aktem uprawomocnienia ich władzy – wyborami do Sejmu Ustawodawczego; przeprowadzili test zdolności mobilizowania obywateli do zaplanowanych zachowań, a jednocześnie starali się usunąć przedstawicieli alternatywnych wizji ładu politycznego. Był to jeden z etapów – charakterystycznej dla systemu typu sowieckiego – legitymizacji mobilizacyjnej, której towarzyszyła delegitymizacja dawnych elit.

tywnie przyjęli zaś liczby z Dolnego Śląska – ponad 600 osób. Zob. Informacja z akcji referendum na podstawie materiałów z województw: białostockiego, poznańskiego, krakowskiego, wrocławskiego, pomorskiego, rzeszowskiego i łódzkiego, BU, 00231/86, t. 2, AIPN, k. 73–74.

26 Romuald Turkowski, *Polskie Stronnictwo Ludowe w obronie demokracji 1945–1949* (Wydawnictwo Sejmowe, 1992), 151–154, 333–338; Jacek Romanek, *Ruch ludowy w województwie lubelskim w latach 1944–1949* (Instytut Pamięi Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Lublinie, 2013), 210–214; Marzena Grosicka, „*Nasza broń to karta wyborcza*”: *Polskie Stronnictwo Ludowe w województwie kieleckim w latach 1945–1949* (Instytut Pamięi Narodowej, 2022), 153–184.

27 Gomułka, „Lud polski – prawy gospodarz Ziemi Odzyskanych”, 3.

Referendum spełniło też swoją rolę jako symboliczna instytucja prawna. Komuniści mogli uzurpować sobie posiadanie legitymacji realnej i demokratycznej. Stało się to jednak w specyficzny sposób. Rzeczywiste wyniki były dla nich rozczarowujące. Większość społeczeństwa odrzuciła ich roszczenia legitymizacyjne²⁸. Krystyna Kersten pisała, że rządzący byli zaskoczeni tym faktem. Wiedzieli, że mają niskie poparcia, lecz uznali, że są w stanie je zwiększyć poprzez kampanię propagandową, terror i wzbudzanie strachu przed onnipotencją państwa. Do tego doszła demobilizacja członków i zwolenników PSL.

Dlatego ostatni etap kreowania legitymacji stanowiło sfalszowanie wyników, aby były zgodne z oczekiwaniami komunistów. Wpisywało się to w logikę marksizmu-leninizmu, skoro partia jako jedyna rozumie „wolę narodu” i jest w stanie ją realizować, to musi uzyskać większościowe poparcie (legitymacja normatywna oparta na realnej)²⁹. W efekcie rządzący mogli uzasadnić korzystny dla nich efekt wyborów parlamentarnych i wykluczenie opozycji – zakończenie „rewolucji narodowo-demokratycznej”. Następnym etapem była „rewolucja socjalistyczna” – zawłaszczanie i przekształcanie państwa zgodnie z sowieckim wzorem.

Istotne było też zdobyte doświadczenie, które pozwoliło rządzącym lepiej przygotować się do właściwego aktu zalegalizowania ich władzy, czyli do wyborów do Sejmu. Uznali, że głównym środkiem (de)mobilizacji jest terror i administracyjna presja. Celem była m.in. weryfikacja (skreślanie z listy wyborców) i kontrola (np. składu osobowego komisji wyborczych czy działalności organów administracji). Do tego dochodziły bezpośrednie represje, np. aresztowania prewencyjne. Miały one precyzyjnie uderzać w cieszących się autorytetem niezależnych działaczy ludowych. Niektórych łamano, zmuszając do współpracy z UB³⁰. Celem represji było też stworzenie pozorów podjęcia przez ludowców „samodzielnej” decyzji o zaniechaniu pracy partyjnej lub jej potępienie. Dariusz Węgrzyn pisał, że prześladowanie członków opozycyjnego

28 Zgodnie z sugestią opozycji na pierwsze pytanie odpowiadało „nie” ok. 73 proc. głosujących. Spełniając oczekiwania komunistów, trzykrotnej pozytywnej odpowiedzi udzieliło ok. 27 proc. spośród nich. Na drugie pytanie padło 42 proc. odpowiedzi „tak” i 58 proc. „nie”, na trzecie – 67 proc. i 33 proc.; „Zestawienie ogólne (bez obwodów zamkniętych) wg. województw z podziałem na główne zgrupowania głosów.” Andrzej Paczkowski, red., *Referendum z 30 czerwca 1946 r. Przebieg i wyniki*, Dokumenty do Dziejów PRL 4 (ISP PAN, 1993), 161.

29 Komuniści często odwoływali się do „woli narodu”, aby usprawiedliwić decyzje polityczne. Przedstawiali siebie jako jedynych jej interpretatorów. Zaremba, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm*, 147–149.

30 Sprawozdanie krajowe z akcji „Referendum”, k. 66; Michał Siedziako, *Bez wyboru: Głosowania do Sejmu PRL (1952–1989)*, Centralny Projekt Badawczy IPN Partia Komunistyczna w Systemie Władzy w Polsce 1944–1989 (Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2018), 87–112.

stronnictwa – przy bezsilności jego władz – miało stworzyć wrażenie onnipotencji PPR i podporządkowanych jej instytucji. Jednocześnie miało to udowodnić, że PSL nie stanowi skutecznej siły, *ergo* nie warto go popierać (znikała więc jego legitymacja realna)³¹. W efekcie chciano wyeliminować przedstawicieli alternatywnej wizji ładu politycznego. Inni mieli nauczyć się ukrywać swoje poglądy, aby potem je odrzucić i wewnętrźnie uznać wiarygodność władzy, zachowując się zgodnie z jej oczekiwaniami. Była to pozorna legitymacja społeczna oparta na fatalizmie i wykluczająca samomobilizację obywateli. Jan Pakulski nazywał ten typ quasilegitymacją, zaś stosunek rządzonych do rządzących – „warunkową tolerancją”³².

Otwarte pozostaje pytanie, na ile doświadczenia uzyskane w 1946 roku wykorzystywano w trakcie kolejnych wyborów w okresie Polski Ludowej. Referendum oznaczało bowiem początek procesu „produkowania” legitymizacji politycznej. Można jednak zaryzykować tezę, że Głosowanie Ludowe pozwoliło wypracować jakiś powtarzalny schemat działań. Wybory miały symboliczny charakter. Ich zadaniem było uzasadnienie władzy sprawowanej przez komunistów (pozorna legitymacja realna i demokratyczna). Towarzyszyła im rozbudowana kampania propagandowa, łącząca aktywność ideologicznego i represyjnego aparatu państwa³³. Sięgano po argumenty opisujące zupełnie nierealny świat, który należało przyjąć za prawdziwy, aby uniknąć fizycznego przymusu³⁴. Odwoływano się też do fikcji niemal całego narodu zjednoczonego wokół komunistycznej partii, która wyznaczała reprezentantów.

W przypadku społeczeństwa doświadczenie przemocy w okresie referendum i wyborów do Sejmu Ustawodawczego mogło się przełożyć na wyrobienie pewnych na-

31 Dariusz Węgrzyn, „Profesjonalizacja. Działania aparatu represji w okresie od referendum ludowego 30 czerwca 1946 r. do wyborów do Sejmu Ustawodawczego z 19 stycznia 1947 r. w województwie śląskim”, w *Referendum ludowe w 1946 roku oraz wybory do Sejmu Ustawodawczego w 1947 roku na Górnym Śląsku*, red. Adam Dziurok i Małgorzata Świder (Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu; Opole: Uniwersytet Opolski, 2017), 91.

32 Leszek Nowak, „Przyczynek do krytyki liberalistycznej teorii władzy”, w *Droga do socjalizmu: O konieczności socjalizmu w Rosji*, t. 2 z *U podstaw teorii socjalizmu* (Nakom, 1991), 282–287. „Warunkowa tolerancja” nie wynikała z „uznania posłuszeństwa za obowiązek” czy „osób sprawujących władzę za posiadających prestiż”, lecz „z uwzględnienia przez społeczeństwo względnych kosztów i korzyści (nie)subordynacji”; Jan Pakulski, „Legitimacy and Mass Compliance: Reflections on Max Weber and Soviet-Type Societies”, *British Journal of Political Science* 16, nr 1 (1986): 35–55, <https://doi.org/10.1017/s0007123400003793>.

33 Ideologiczny aparat dostarcza ludziom uzasadnień dla zachowań, do których inaczej nie byliby skłonni; Louis Althusser, „Ideologie i aparaty ideologiczne państwa. Wskazówki do badań”, 24 lutego 2017, dostęp 2 października 2025, <https://www.nowakrytyka.pl/ksiazki/ksiazka,ideologie-i-aparaty-ideologiczne-panstwa,926>.

34 Michał Głowiński, *Dzień Ulissesa i inne szkice na tematy niemitolologiczne*, 2 wyd. (Wydawnictwo Literackie, 2000), 98–110.

wyków i paradoksalnie zwiększyć uznanie dla władzy. Eliminacja alternatywy i brak możliwości działania poza ramami wyznaczonymi przez istniejący system wzmacniały fatalistyczne przekonanie o bezsilności wobec reżimu i o konieczności przystosowania się do niego³⁵. Dlatego większość osób wrzucała kartkę do urny dla świętego spokoju, aby – jak uważała – nie znaleźć się na liście przeciwników i nie stać się ofiarą przemocy. Istniały mechanizmy wymuszania udziału. Agitatorzy odwiedzali osoby, które jeszcze nie głosowały. Organizowano zbiorowe i jawne głosowania niektórych grup społecznych i zawodowych (np. pracownicy państwowych gospodarstw rolnych, żołnierze w koszarach czy uczniowie z internatów). Urny dowożono do chorych i niepełnych. Zdarzały się przypadki przymusowego doprowadzania opornych do lokali wyborczych. W efekcie dysponent władzy otrzymywał tzw. legitymizację pragmatyczną (tutaj uznanie pewnych zasad i norm działania za konieczne w ramach strategii przetrwania i realizacji celów i ambicji jednostkowych). Dla niektórych wybory – tak jak referendum – były z kolei jedyną szansą na ekspresję sprzeciwu wobec reżimu, np. antysystemowe napisy umieszczone na kartach wyborczych.

References/Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Paczkowski, Andrzej, red. *Referendum z 30 czerwca 1946 r. Przebieg i wyniki*. Dokumenty do Dziejów PRL 4. ISP PAN, 1993.

OPRACOWANIA

Althusser, Louis. „Ideologie i aparaty ideologiczne państwa. Wskazówki do badań”, 24 lutego 2017. Dostęp 2 października 2025. <https://www.nowakrytyka.pl/ksiazki/ksiazka,ideologie-i-aparaty-ideologiczne-panstwa,926>.

Beetham, David. *Legitimation of Power*. Humanities Press International, 1991.

Biernat, Tadeusz. *Legitymizacja władzy politycznej: Elementy teorii*. Adam Marszałek, 2003.

„Do Narodu Polskiego!” *Głos Ludu* 3, nr 174 (23 czerwca 1946): 1.

Dobek-Ostrowska, Bogusława, Janina Fras i Beata Ociełka. *Teoria i praktyka propagandy*. 2 wyd. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999.

Drażba, Krzysztof. *Urna to jest taki pniak: wrzucisz „nie”, wychodzi „tak”: Referendum z 30 czerwca 1946 roku w Polsce na przykładzie województwa gdańskiego*. Publikacje Gdańskiego Oddziału IPN 55. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2016.

35 Wesołowski, „Weberowska koncepcja legitymizacji: ograniczenia i kontynuacje”, 34.

- Głowiński, Michał. *Dzień Ulissesa i inne szkice na tematy niemitologiczne*. 2 wyd. Wydawnictwo Literackie, 2000.
- Gomułka, Władysław. „Lud polski – prawy gospodarz Ziem Odzyskanych”. *Głos Ludu* 3, nr 161 (13 czerwca 1946): 3–4.
- Grosicka, Marzena. „*Nasza broń to karta wyborcza*”: *Polskie Stronnictwo Ludowe w województwie kieleckim w latach 1945–1949*. Instytut Pamięci Narodowej, 2022.
- Habuda, Ludwik. *Rządzący rządzeni: Totalitaryzm w stosunkach władzy w PRL*. Studia i Monografie 125. Oficyna Wydawnicza Politechniki Opolskiej, 2001.
- Janczuk, Artur. *Legitymizacja władzy w procesie powstawania systemów politycznych w Polsce w latach 1918–1926, 1944–1956 i 1989–1997*. Ius Vitae, 2025.
- Joniec, Grzegorz. „Propaganda komunistyczna przed referendum i wyborami do Sejmu Ustawodawczego na Lubelszczyźnie 1946–1947: Kampania propagandowa w «Sztandarze Ludu»”. W *Wobec komunizmu: Materiały z sesji naukowej pt. „Lubelskie i południowe Podlasie wobec komunizmu 1918–1989”: Radzyń Podlaski 2 IX 2005*, redakcja Dariusz Magier. Radzyńskie Stowarzyszenie Inicjatyw Lokalnych – Instytut Badawczy „Libra”, 2006.
- Kamińska-Chelminiak, Kamila. *Cenzura w Polsce, 1944–1960: Organizacja, kadry, metody pracy*. Wydział Dziennikarstwa Informacji i Bibliologii. Uniwersytet Warszawski, 2019.
- Kania, Rafał. *Prawo w służbie ideologii: Myśl polityczna komunistów polskich i prawo stanowione od Manifestu PKWN do wyborów do Sejmu Ustawodawczego*. Difin, 2023.
- Kersten, Krystyna. *Narodziny systemu władzy: Polska 1943–1948*. Kłasyka Najnowszej Historii Politycznej Polski. Instytut Studiów Politycznych PAN, 2018.
- Lamentowicz, Wojciech. „Kulturowe aspekty legitymizacji monocentrycznych struktur politycznych”. W *Legitymizacja: Klasyczne teorie i polskie doświadczenia*, redakcja Andrzej Rychard i Antoni Sulek. Polskie Towarzystwo Socjologiczne. Oddział Warszawski; Uniwersytet Warszawski. Instytut Socjologii, 1988.
- Marczak, Tadeusz. *Propaganda polityczna stronnictw przed referendum z 30 VI 1946 r.* Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia 41. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1986.
- Mażewski, Lech. *System rządów w PRL (1952–1989)*. Biblioteka Konserwatyzm.pl. Arte; Klub Zachowawczo-Monarchistyczny, 2011.
- Nowak, Leszek. „Przyczynek do krytyki liberalistycznej teorii władzy”. W *Droga do socjalizmu: O konieczności socjalizmu w Rosji*. T. 2 z *U podstaw teorii socjalizmu*. Nakom, 1991.
- Orzechowski, Piotr. „Wstęp”. W *Referendum z 30 czerwca 1946 roku w województwie poznańskim w dokumentach UB: Wybór źródeł*, redakcja Anna Chmielewska-Metka, Tomasz Cieślak, Paweł Drzymała, Wawrzyniec Makuch, Piotr Orzechowski i Artur Pawlicki. Oddział Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2015.
- Ośkowski, Czesław. *Referendum 30 czerwca 1946 roku w Polsce*. Archiwum Sejmu PRL. Wydawnictwo Sejmowe, 2000.
- Paczkowski, Andrzej. *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski: Szkice do portretu PRL*. Obrazy Współczesności. Wydawnictwo Literackie, 1999.
- Paczkowski, Andrzej. „Referendum z 30 czerwca 1946 r.: Próba wstępnego bilansu”. W *Referendum z 30 czerwca 1946 r.: Przebieg i wyniki*, redakcja Andrzej Paczkowski. Dokumenty do Dziejów PRL 4. Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1993.

- Pakulski, Jan. „Legitimacy and Mass Compliance: Reflections on Max Weber and Soviet-Type Societies”. *British Journal of Political Science* 16, nr 1 (1986): 35–56. <https://doi.org/10.1017/s0007123400003793>.
- Romanek, Jacek. *Ruch ludowy w województwie lubelskim w latach 1944–1949*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Lublinie, 2013.
- Siedziako, Michał. *Bez wyboru: Głosowania do Sejmu PRL (1952–1989)*. Centralny Projekt Badawczy IPN Partia Komunistyczna w Systemie Władzy w Polsce 1944–1989. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2018.
- Siedziako, Michał. „Socjotechnika w procesie przejmowania władzy w Polsce przez komunistów (1944–1948)”. *Historia i Polityka*, nr 47 (54) (2024): 123–145. <https://doi.org/10.12775/hip.2024.007>.
- Skoczylas, Michał. *Wybory do Sejmu Ustawodawczego z 19 stycznia 1947 r. w świetle skarg ludności*. W Krainie PRL. Trio, 2003.
- Sokół, Wojciech. *Legitymizacja systemów politycznych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997.
- Sokół, Wojciech. „Specyfika legitymizacji systemu politycznego Polski Ludowej”. W *PRL czyli Polska w drugiej połowie XX wieku: Studia i szkice oraz materiały źródłowe*, redakcja Ewa Maj, Jerzy Gryz, Eleonora Kirwiel i Marcin Wichmanowski. Wydawnictwo UMCS, 2013.
- Stępień, Stefan. „Przygotowanie i uchwalenie ustaw w sprawie referendum 1946 roku”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska: Sectio K* 1, nr 11 (1994): 151–164.
- Suska, Marek. „Referendum w sprawach o szczególnym znaczeniu dla państwa jako symboliczna instytucja prawna”. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 84, nr 4 (2022): 21–35. <https://doi.org/10.14746/rpeis.2022.84.4.02>.
- Tomaszewski, Janusz. „Rola Wojska Polskiego w głosowaniu ludowym w 1946 r.” *Wrocławskie Studia Politologiczne* 6 (2005): 108–115.
- Turkowski, Romuald. *Polskie Stronnictwo Ludowe w obronie demokracji 1945–1949*. Wydawnictwo Sejmowe, 1992.
- Wesołowski, Włodzimierz. „Legitymizacja jako potoczna filozofia władzy”. *Studia Socjologiczne*, nr 1 (200) (2011): 555–582.
- Wesołowski, Włodzimierz. „Weberowska koncepcja legitymizacji: ograniczenia i kontynuacje”. W *Legitymizacja: Klasyczne teorie i polskie doświadczenia*, redakcja Andrzej Rychard i Antoni Sulek. Polskie Towarzystwo Socjologiczne. Oddział Warszawski; Uniwersytet Warszawski. Instytut Socjologii, 1988.
- Węgrzyn, Dariusz. „Profesjonalizacja. Działania aparatu represji w okresie od referendum ludowego 30 czerwca 1946 r. do wyborów do Sejmu Ustawodawczego z 19 stycznia 1947 r. w województwie śląskim”. W *Referendum ludowe w 1946 roku oraz wybory do Sejmu Ustawodawczego w 1947 roku na Górnym Śląsku*, redakcja Adam Dziurok i Małgorzata Świder. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu; Opole: Uniwersytet Opolski, 2017.
- Wolsza, Tadeusz i Andrzej Zaćmiński. *Ludzie listy pisać... Referendum i wybory do Sejmu w korespondencji Polaków (1946–1952)*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2013.
- Woźniczka, Zygmunt. „WiN i ruch narodowy wobec wyborów do Sejmu Ustawodawczego w 1947 r.” *Dzieje Najnowsze* 30, nr 3 (1998): 67–86.

Wrong, Dennis. *Power: Its Forms, Bases and Uses*. Routledge, 2017.

Zaćmiński, Andrzej. „Próba legitymizacji władz komunistycznych w Polsce poprzez referendum z 30 czerwca 1946 roku”. W *Relacje między władzą a społeczeństwem z perspektywy historycznej, politologicznej i prawnej*. T. 2 z *Oblicza władzy*, redakcja Tomasz Nowakowski. Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2014.

Zaremba, Marcin. „Komunizm jako system mobilizacyjny: Casus Polski”. W *Komunizm: Ideologia, system, ludzie*, redakcja Tomasz Szarota. Neriton, 2001.

Zaremba, Marcin. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. W Krainie PRL. Trio, 2001.